

(Research Article)

The Position of the Moral Propositions of Ignoring and Surveillance in Carrying out the Duty of Enjoining good and Forbidding Evil towards the People and the Government from the point of View of Amir al-Mominin Ali

Mahdi Jafari Harandy¹, Ahmad Rezvani mofrad^{2*}

Submit Date: 18 November 2022 **Revise Date:** 9 January 2023
Accept Date: 26 January 2023 **Publication Date:** 16 March 2023
(Page 97-122)

Abstract

Establishing what is good and forbidding what is bad with the central goal of reform and education has been introduced by the Holy Shariah as a universal duty, and considering the close relationship of reform and education with moral values, one of the influential factors in this field, is to pay special attention to the statement "Tagafel" and "Surveillance". But how to use them seems to be an important issue because it is possible that the obligee may suffer deviations such as "improper investigations", "violation of privacy", "negligence and indifference" and "moral unrest."

The main goal of the present study is to explain the limits and boundaries of moderation in neglecting and investigating in the implementation of what is good and forbidding what is evil in relation to the two domains of "people" and "government" with a focus on the words and life of Amir al-Mominin (AS). The study was carried out using the analytical descriptive method and a practical approach to introduce the extent of religious and moral moderation and explains its theoretical foundations in such a way that in the internal affairs of people and the inadvertent errors of authorities, the decision is to ignore, but in order to preserve the organization, security, and the public, he spying becomes permissible and non-ignorable, so that the society and the government can benefit from its effects, such as knowledge about the need to practice moderation in ignoring or spying on people's personal affairs and the authorities.

Keywords: enjoining good, forbidding evil, ignoring, spying, suspicion.

1. PhD candidate in Fiqh and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Humanities, Bo Ali Sina University, Hamadan, Iran

2. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Bo Ali Sina University, Hamadan, Iran

*: Corresponding Author: **Email:** a.rezvanimofrad@basu.ac.ir

How to cite this article: Jafari Harandy, M., Rezvani mofrad, A. (2023). The position of the moral propositions of ignoring and surveillance in carrying out the duty of enjoining good and forbidding evil towards the people and the government from the point of view of Amir al-Mominin Ali, *Quarterly Journal of Nahj al-Balagha Research*, 10(40), 97-122. DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27078.2880

Extended Abstract

1. Introduction

From the point of view of Sharia, reason and law, all citizens are obliged to carry out their Shariah and human responsibility regarding the enjoining what is good and forbidding what is evil, as well as the establishment of laws and regulations that are against the divine standards in relation to the society as a whole and its individuals,. However, since enjoining good and forbidding evil is considered a sacred duty, it should not lead to performing illegal actions or ignoring moral values, because regardless of its customs and conditions, the obligee may go beyond moderation and lead to serious and fatal harms and violation of individual and social rights. Therefore, given the close relationship between morals and moral virtues and how to practice enjoining good and prohibiting the evil and the realization of its value goal (reformation and health), the main and important issue that in the minds of those who are obliged to practice this virtue is how to use moral virtues and observe their moderate limits in order to fulfill the mentioned duty. Accordingly, the purpose of the present study is to fully explain the moral concepts of "ignoring" and "surveillance" and their relationship with the manners, conditions and fulfillment of enjoining good and forbidding the evil in the two main sections of "personal life and privacy" and "the governing authorities and its agents" based on the words of Amirul Momineen Ali (a.s.). The present study is a serious step toward in line with the realization of enjoining good and forbidding evil by fully explaining and analyzing the Shariah, legal and moral issues related to the subject, regarding the observance of moderation with regard to the personal affairs and privacy of individuals, maintaining all the individual and social rights of the people and rulers to be immune from mistakes and deviations such as defamation of people, spread of evil, etc.

2. Theoretical framework

Among the issues that can play an important role in the realization of the valuable goal of "enjoining good and forbidding evil" is considering influential ethical propositions such as "the principle of ignoring" and "surveillance", but it is necessary to address the conditions and the manners associated with every duty; explanation of moral values and virtues related to it are so important that not paying full and careful attention to them may make the obligee go beyond the limits and moderation in performing the duty and sometimes in some cases unintentionally lead them to illegitimate and illegal affairs and serious

and fatal harms and violation of individual and social rights in such a way that in its extreme case, by justifying the religious duty and social responsibility and considering ignoring and indifference as reprehensible, it leads to "violation of privacy and individual freedom", "inappropriate surveillance and rebellion in people's inner affairs" and "violation of the rights of the members of the society" and as a result, serious problems and harms may arise such as individuals being disrespected and treated with indignity, the spread of evil and sometimes individual and social violence. As a criticism against this way of thinking, it can be stated that it has led to the deviation and distortion of many societies throughout history and the efforts of human reformers to prevent those societies from obscene traditions. In its extreme case, by marginalizing religious teachings and orders in the field of individuality and adopting a purely ethical approach toward enjoining good and forbidding evil as against its mandatory and commanding approach, as well as giving priority to neglecting and absence of surveillance, it prioritizes individual freedoms over all issues, even public safety and peace, and sometimes with moral and behavioral unrestrainedness and breaking the public and social boundaries, it causes serious problems and harms such as ignorance and neglect, social indifference, self-centeredness and violence, violating the public privacy in the society, moving away from moral systems and eventually spreading moral anomalies and humanistic thinking. Therefore, based on the ethical concepts of "ignoring" and "surveillance" and how they relate to customs, conditions and the realization of the value goal of enjoining good and forbidding evil in the two main areas of "personal life and privacy" "and "the government and its agents" and the explanation of its theoretical foundations based on the words of Amir al-Mu'minin Ali (AS), it can be concluded that in the internal affairs of the people and the minor errors and inadvertence of the agents, the decision is to neglect and not allow surveillance. On the other hand, in order to preserve the organization, security, the whole society and to be aware of the military movements of foreign enemies and the conspiracies of internal opponents and spies, and to be aware of the needs and problems of the people, spying becomes permissible and ignoring reprehensible.

3. Method

The current research, in order to explain the limits and boundaries of moderation in ignoring and spying in the implementation of the duty of enjoining good and prohibiting the evil in relation to "people" and "government" with a focus on the words and life of Amir al-Mu'minin

(AS), tries to use a descriptive analytical method and a practical approach to introduce the extent of religious and moral moderation and explain its theoretical foundations so that the society and the government can benefit from its effects and results, such as the knowledge about the moderate level of ignoring and spying on people in their personal and inner affairs as well as the governing authorities.

4. Conclusion

Enjoining good and forbidding evil with the main goal of reform and education has been introduced by the Holy Shariah as a Shariah and universal duty, and considering the close relationship of reform and education with moral values, one of the significant methods in reform and education is the moral virtues. Among the influential moral concepts in etiquette, the conditions for the mentioned obligation are "negligence and ignoring" and "spying and surveillance". Based on the Quranic verses, narrations and words and life of Amir al-Mu'minin Ali (AS) in the field of "personal life and privacy", due to the need for preserving privacy, sanctity and dignity of people, the primacy is with ignoring and spying is not allowed. With regard to the "government and its agents" in the case of minor and inadvertent mistakes, the decision is to ignore; however, in order to preserve the organization, security, the treasury rights, life, reputation, properties and honor of the whole society, being aware of the military movements of foreign enemies and conspiracies of opponents and domestic opponents and spies, monitoring the government agents and how they work and being aware of the needs, problems and complaints of the people, spying is permissible and even becomes obligatory in some cases.

References [In Persian]

- Bigleri, A. (2018). Semiotics of citizenship rights in Imam Khomeini's thought. *Sublime Politics*, 7(25), 65-86.
- Beheshti, A. (2016). *Alevi educational political thought in Nahj al-Balagha aphorisms*. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Jahan Bozuri, A. (2017). *Jurisprudence rulings of governmental behavior*. Tehran: Contemporary Knowledge and Thought.
- Khamenei, S. A. (1387). *Treatise on answers to questions*. Tehran: International.
- Delshad Tehrani, M. (1388). *The Implication of the government; Rules of governance and management in Malik Ashtar's agreement*. Tehran: Darya.
- ----- (1378). *Mehrpur month; Education in Nahj al-Balagha*. Tehran: Young Andisheh House.
- ----- (1377). *Daulat Aftab Ali's (AS) political thought and government style*. Tehran: Young Andisheh House.

- Rashad, A. A. (1380). *Encyclopaedia of Imam Ali (AS)*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Sadeghi, H. (1388). *The Constitution of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Islamic Law.
- Tabatabai, M. R. (2010). *Simple spending*. Qom: Darul Alam.
- Abdkhodaei, B., Fakhilai, M. T. (1400). Examining the agreement of Amir Mominan (AS) to Malik Ashtar from the point of view of political functions. *The Quarterly Research Journal of Nahj al-Balagha*. 33 (9), 1-17. DOI:10.22084/NAHJ.2021.14796.1931.
- Alavi, S. A. A. (2016). The permission of espionage for the political system in Shia jurisprudence, *Transcendental Policy*, 6(20), 141-156. DOI:10.22034/SM.2018.30973.
- Fazel Lankarani, M. (2016). *The Religion of statehood from the perspective of Imam Ali (a.s.)*. Tehran: Farhang Islamic Publishing House.
- Ketabachi, M. (2013). *Successful management*. Mashhad: Nash A.
- Mohagheghi, H., and Sahabat-Anwar, S. (2016). Social relations and ethics from the point of view of Hazrat Ali (AS) in Nahj al-Balagha. *The Quarterly Research Journal of Nahj al-Balagha*. 5 (18), 15-31. DOI:10.22084/NAHJ.2017.10707.1615.
- Motahari, M. (1378). *Society and history*. Qom: Sadra.
- Makarem Shirazi, N. (2015). *Message of Imam Amirul Momineen (AS)*. Qom: Imam Ali ibn Abi Talib (a.s.).
- Mousavi-Khomeini, S. R. (1361). *The Book of Light*. Tehran: Center for Cultural Documents of the Islamic Revolution.
- ----- (1376). *Description of forty hadiths*. Tehran: Institute for editing and publishing the works of Imam Khomeini (RA).

References [In Arabic]

- *Holy Quran*.
- Ibn-Abi-Hadid, Abdul Hamid (1404). *Description of Nahj al-Balagha*. Qom: Ayatollah Marashi Library.
- Ibn-Fars-Ben-Zakaria, Ahmad (1404). *Dictionary of comparisons*. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Ibn-Manzoor, Abul-Fazl, Jamal-Din, Muhammad-Ben-Mukram (1414). *Arabic language*. Beirut: Dar al-Fekr.
- Erballi Ali bin Issa (1381). *Discovery of Al-Ghamma*. Tabriz: Bani Hashemi School.
- Ardabili, Ahmad bin Muhammad (Beita). *Zebda Al Bayan in the provisions of the Qur'an*. Qom: Al-Jaafriya Library.
- Amadi, Abdulwahid bin Mohammad Tamimi (1366). *Gharr al-Hakem and Darr al-Kalam*. Qom: Islamic Propaganda Office.
- Jazri, Ibn-Athir, Mubarak-bin-Muhammad (Beita). *The end of strange hadith and athar*. Qom: Ismailian.
- Jafari, M. T. (1386). *Translation and interpretation of Nahj al-Balagha*. Tehran: Farhang-Islami Publishing House.
- Johari, Ismail bin Hamad (1410). *Sahaha Taj-ul-Lagha and Sahaha-Al-Arabiya*. Beirut: Dar Al Alam.

- Harrani, Hasan bin Shaba (1404). *Gift of wisdom*. Qom: Society of teachers.
- Hosseini Tehrani, Seyed Hashem (2006). *Arabic Sciences*. Tehran: useful.
- Ragheb, Esfahani, Hossein-Ben-Mohammed (1412). *Al-Qur'an vocabulary*. Beirut: Darul Alam.
- Seyyed Razi, Abul Hasan-Muhammad bin-Al-Hussein (1387). *Nahj al-Balagha*. Translated by Mohammad Dashti. Mashhad: Astan-Quds.
- Safi Golpaygani, Lotfollah (1417). *Jami al-Ahkam*. Qom: Hazrat Masoumeh (pbuh).
- Sadouq, Muhammad Ibn Babouyeh (1403A). *Khasal*. Qom: Society of teachers.
- ----- (1364b). *The reward of deeds and the reward of deeds*. Qom: Sharif Razi.
- ----- (1378). *Eyes of Al-Akhbar Al-Reza (AS)*. Qom: Jahan.
- Tabatabai, M. H. (1374). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. Translation: Seyyed Mohammad Baqer Mousavi Hamedani. Qom: Islamic Publications Office.
- Tabarsi, Fazl-bin-Hasan (1425). *Al-Bayan in Tafsir al-Qur'an*. Qom: Naser Khosro.
- Tareehi, Fakhreddin (1416). *Bahrain Assembly*. Tehran: Mortazavi.
- Alamzade Nouri, Mohammad (2012). *Inferring the moral judgment from innocent behavior and actions*. Qom: Research Institute of Islamic Sciences and Culture.
- Fattal-Nishabouri, Mohammad-Ben-Hassan (Bita). *Preachers' school*. Qom: Razi.
- Farahidi, Khalil bin Ahmed (1410). *The eye*. Qom: Migration.
- Qurashi, Seyyed Ali-Akbar (1412). *Quran Dictionary*. Tehran: Dar al-Kutb Al-Islamiya.
- Kalini, Abu Jaafar Muhammad ibn Yaqub (1407). *Enough*. Tehran: Dar al-Kutb Al-Islamiya.
- Indian pious, Ali-bin-Hassam-al-Din (1409). *Acts of Sunan and Aqwal*. Beirut: Al-Rasalah.
- Majlisi, M. B. (1404). *Bihar al-Anwar al-Jamaa leder Akhbar al-Imam*. Beirut: Al-Wafa.
- Mustafavi, H. (1402). *Investigating the words of the Holy Qur'an*. Tehran: Translation and Publishing Center.
- Najafi, M. H. (1403). *Jawaharlal Kalam in the explanation of the laws of Islam*. Beirut: Darahia Altrath-al-Arabi.
- Hamdani, Agha Reza Ibn-Hadi (1416). *Misbah al-Faqih*. Qom: Al-Nashar al-Salami.

فصلنامه پژوهشنامه نهج البلاغه

سال دهم، شماره ۴۰، زمستان ۱۴۰۱

DOI: 10.22084/NAHJ.2023.27078.2880

DOR: 20.1001.1.23455233.1401.10.40.2.4

(مقاله پژوهشی)

جایگاه گزاره‌های اخلاقی تغافل و تجسس در اجرای فریضه امر به معروف و نهی از منکر نسبت به مردم و حکومت از منظر امیرالمؤمنین علی (ع)

مهدی جعفری هرندی^۱، احمد رضوانی مفرد^{۲*}

بازنگری مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۲۷

انتشار مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۰۶

(از ص ۱۰۳ تا ۱۲۲)

چکیده

اقامه امر به معروف و نهی از منکر با هدف محوری اصلاح و تربیت، از سوی شارع مقدس به عنوان تکلیفی همگانی معرفی شده است و نظر به رابطه تنگاتنگ اصلاح و تربیت با ارزش‌های اخلاقی، یکی از عوامل تأثیرگذار در این زمینه، بهره‌گیری از فضائل اخلاقی و توجه ویژه به گزاره‌های «تغافل» و «تجسس» است. لکن چگونگی به‌کارگیری آنها مسأله‌ای مهم به‌نظر می‌رسد. چرا که ممکن است مکلف با رویکردی افراطی و یا تفریطی و توجیه اداء تکلیف شرعی دچار انحرافات هم چون «تجسس‌های نابجا»، «تجاوز به حریم خصوصی» «غفلت و بی‌تفاوتی» و «لجام‌گسیختگی اخلاقی» شود. مسئله اصلی این پژوهش، تبیین حد و مرز اعتدالی تغافل و تجسس در اجرای امر به معروف و نهی از منکر نسبت به دو حوزه «مردم» و «حکومت» با محوریت کلام و سیره امیرالمؤمنین (ع) می‌باشد که با روش توصیفی تحلیلی و با استفاده از تجزیه و تحلیل داده‌ها و رویکردی کاربردی اقدام به معرفی حد اعتدال شرعی، اخلاقی و تبیین مبانی نظری آن می‌نماید؛ بدین‌صورت که در امور باطنی مردم و خطاهای جزئی و سهوی کارگزاران، حکم به تغافل و عدم جواز تجسس و جهت حفظ کیان، امنیت عمومی جامعه و مراقبت از تحركات نظامی دشمنان و توطئه مخالفان و معاندان داخلی و جاسوسان، و آگاهی از نیازها، مشکلات مردم، حکم به جواز تجسس و عدم تغافل می‌نماید تا جامعه و حکومت از آثار و نتایج آن همچون معرفت نسبت به حد اعتدالی تغافل و تجسس در امور شخصی و باطنی مردم و همچنین دستگاه حاکمیتی و مصادیق آن بهره‌مند شوند.

کلید واژه‌ها: امر به معروف، نهی از منکر، تغافل، تجسس.

۱. دانش‌آموخته دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۲. استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

۱. مقدمه

بر اساس آیات، روایات و محوریت کلام گوهر بار امام علی (ع)، یکی از اهداف اصلی در اقامه فریضه امر به معروف و نهی از منکر، سالم‌سازی جامعه و اصلاح و تربیت افراد آن جامعه است. امیرالمؤمنین (ع) با بیان فلسفه تشریح برخی از احکام الهی، فلسفه امر به معروف و نهی از منکر را اصلاح توده‌های ناآگاه و بازداشتن بی‌خردان از زشتی‌ها بیان نموده‌اند. «فرض الله ... و الأمر بالمعروف مصلحة للعوام و النهی عن المنکر ردعا للفسهاء...» (حکمت/۲۵۲) که ابن‌ابی‌الحدید در شرح این بیان امام به مصادیقی از آن اشاره می‌نماید: «فرض الأمر بالمعروف مصلحة للعوام لأن الأمر بالعدل و الإنصاف و رد الودائع و أداء الأمانات إلى أهلها و قضاء الديون و الصدق في القول و إنجاز الوعد و غیر ذلك من محاسن الأخلاق مصلحة للبشر عظيمة لا محالة و فرض النهی عن المنکر ردعا للفسهاء كالنهي عن الظلم و الكذب و السفه و ما يجري مجرى ذلك» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ۸۸/۱۹). از سوی دیگر در نظام فقهی و تربیتی اسلام، چگونگی رابطه متقابل فرد و جامعه با یکدیگر و این حقیقت که صلاح و فساد هر یک، صلاح و فساد دیگری را تحت تأثیر قرار می‌دهد، با حساسیت فوق‌العاده‌ای مورد توجه قرار گرفته است و به دنبال آن مکاتب و جریان‌های فکری که صرفاً «اصلاح خود» و یا تنها «اصلاح دیگران» را سرلوحه برنامه‌های خود قرار می‌دهند، جایگاهی در تفکر اسلامی ندارند. چرا که شرع اسلام به دلیل پیوند ناگسستنی میان افراد، جامعه و حاکمیت، اصلاح خود، دیگران و حاکمیت را به‌صورت توأمان از مؤمنان مطالبه نموده است و بی‌تفاوتی، عافیت‌طلبی و بی‌مسئولیتی را در مناسبات اجتماعی به‌شدت نهی و نفی نموده است؛ و انسان مطلوب و مؤمن واقعی را، فردی می‌داند که در خصوص جامعه و حاکمیت هم صالح باشد و هم مصلح. همان چیزی است که امام علی (ع) در فریضه امر به معروف و نهی از منکر خواهان آن است «اتمروا بالمعروف و أمروا به و تناهوا عن المنکر و اتوا عنه: پذیرای معروف باشید و به آن دستور بدهید؛ و نهی از منکر را بپذیرد و خود نیز از آن نهی کنید» (آمدی، ۱۳۸۸: ۳۳۲).

از سوی دیگر یکی از روش‌های قابل توجه در تربیت و اصلاح خویش و سایر افراد از طریق امر به معروف و نهی از منکر، بهره‌گیری از اصول اخلاقی و ارزشی است. چرا که «بر اساس متون اسلامی معمولاً اخلاق و تربیت به یکدیگر آمیخته است و مخاطب هم‌زمان که با بایدها، نبایدها، خوب‌ها و بدها آشنا می‌شود، راه دستیابی بدان یا ایمنی از آن را نیز فرامی‌گیرد. در واقع اخلاق و تربیت بر یکدیگر دلالت التزامی دارند.» (عالم‌زاده نوری، ۱۳۹۲: ۳۷) لذا در راستای تحقق هدف ارزشمند «اقامه امر به معروف و نهی از منکر»، رعایت شرایط و آداب آن در کلیه ابعاد شرعی، قانونی و اخلاقی امری ضروری و لازم به نظر می‌رسد و اهمیت توجه به مسوولیت‌پذیری اجتماعی اقتضا دارد که در سایه احساس تعهد و وظیفه نسبت به اصلاح و تربیت کلیت جامعه و آحاد آن بی‌تفاوت نباشیم و با شناخت کامل و صحیح از چگونگی کم و کیف اقامه امر به معروف و نهی از منکر و در نظر گرفتن معیارهای اخلاقی تأثیرگذار در شرایط و آداب آن فریضه همچون «اصل تغافل و عدم تجسس» در جهت تثبیت و تقویت همبستگی اجتماعی و حاکمیتی جامعه، امنیت و آرامش عمومی و اصلاح ناهنجاری‌های فردی و اجتماعی، به وظیفه شرعی و

انسانی خویش به نحو مطلوب عمل نماییم. تا ضمن اداء تکلیف شرعی و اقامه شدن صحیح و کامل فریضه مذکور، جامعه در دو بخش اصلی «زندگی شخصی و حریم خصوصی» و «دستگاه حاکمیت و کارگزاران آن» از آثار بی‌بدیل و ارزشی آن بهره‌مند شود.

۱-۱. بیان مسئله

از دیدگاه شرع، عقل و قانون، همه شهروندان موظف‌اند نسبت به کلیت جامعه و افراد آن و همچنین نسبت به وضع قوانین و مقررات مخالف با موازین الهی، مسؤولیت شرعی و انسانی خویش را اداء نمایند و با بهره‌گیری از احکام شرعی و همچنین اصول اخلاقی و ارزشی در جهت تربیت و اصلاح کلیت جامعه و آحاد آن، وظیفه خطیر خویش را در خصوص اقامه امر به معروف و نهی منکر به نحو مطلوب انجام دهند، لکن از آنجا که اقامه امر به معروف و نهی منکر امری مقدس محسوب می‌شود نباید منجر به انجام اعمال غیرشرعی و غیرقانونی و یا نادیده گرفتن ارزش‌های اخلاقی شود، چرا که بی‌توجهی به آداب هر فریضه‌ای ممکن است مکلف را از حد و اندازه اعتدال در انجام آن فریضه خارج نموده و در برخی مواضع ناخواسته او را به امور غیرشرعی، غیرقانونی و غیراخلاقی سوق دهد. چرا که غفلت از حد اعتدال و افتادن در ورطه افراط و تفریط، منجر به بروز آسیب‌های جدی و مهلک و تضييع حقوق فردی و اجتماعی خواهد شد. بدین‌صورت که در زمینه اقامه امر به معروف و نهی منکر و رعایت مبانی و معیارهای اخلاقی تأثیرگذار در شرایط و مراتب این فریضه همچون «اصل تغافل و عدم تجسس»، ممکن است با عدم توجه به معیارها و شاخصه‌های مربوطه، از حدود شرعی و اخلاقی خارج شویم و در جنبه افراط آن با توجیه اداء تکلیف شرعی و تفکر مذموم بودن غفلت و بی‌تفاوتی، منجر به «تجاوز به حریم خصوصی»، «تجسس و سرکشی‌های نابجا در امور باطنی افراد» و به تبع آن بروز آسیب‌هایی جدی از قبیل هتک حرمت و آبروی افراد و... شویم و در جنبه تفریط آن با حاشیه‌رانی تعالیم و دستورات دینی در حوزه فردیت و رویکرد تذکری و صرفاً اخلاقی امر به معروف و نهی منکر همچنین تفکر اصالت‌بخشی تغافل و عدم تجسس به‌طور مطلق، آزادی‌های فردی را بر همه مسائل حتی امنیت و مقدم نموده و گاهی با لجام‌گسیختگی اخلاقی باعث بروز ناهنجاری‌هایی از قبیل غفلت و بی‌خبری، بی‌تفاوتی اجتماعی، دور شدن از نظام‌های اخلاقی و در نهایت گسترش ناهنجاری‌های اخلاقی انسانی شویم.

با توجه به رابطه تنگاتنگ آداب و فضایل اخلاقی با چگونگی اقامه فریضه «امر به معروف و نهی منکر» و تحقق هدف ارزشی آن (اصلاح و سالم‌سازی)، مسئله مهم و اصلی که در این میان می‌تواند فکر و ذهن مکلفین را به خود مشغول سازد، چگونگی بهره‌گیری از فضایل اخلاقی و رعایت حد و مرز اعتدالی آنها در جهت اداء فریضه مذکور است لذا هدف این پژوهش آن است که تبیین کامل مفاهیم اخلاقی «غفلت و تغافل» و «تجسس و تجسس» و چگونگی رابطه آنها با آداب، شرایط و تحقق امر به معروف و نهی منکر در دو بخش اصلی «زندگی شخصی و حریم خصوصی» و «دستگاه حاکمیت و کارگزاران آن» و با محوریت کلام امیرالمؤمنین علی (ع) نسبت به این سؤال اساسی پاسخگو بوده و در جهت اقامه امر به معروف و نهی منکر با تبیین و تحلیل کامل موضوعات شرعی، حقوقی و اخلاقی مرتبط با موضوع،

نسبت به رعایت حد اعتدال در زمینه امور شخصی و حریم خصوصی افراد، حفظ کلیه حقوق فردی و اجتماعی مردم و حاکمان و مصون ماندن از خطاها و انحرافات همچون هتک حرمت و آبروی افراد، اشاعه فحشا و... اقدامی مؤثر به عمل آورده باشد.

۲-۱. پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه تحقیق، فعالیت‌های علمی و پژوهشی‌ای در زمینه‌های جایگاه، ارزش، آثار، شرایط و آداب امر به معروف و نهی از منکر و همچنین حقوق شهروندی و بحث مسؤلیت اجتماعی افراد، سازمان‌ها، شرکت‌ها و نگاه‌های اقتصادی، هر کدام به صورت جداگانه صورت گرفته است و کتب، رساله‌ها و مقالات متعددی در این زمینه تدوین شده است که به عنوان نمونه می‌توان به کتب «امر به معروف و نهی از منکر؛ سید حسن اسلامی» «امر به معروف و نهی از منکر؛ محسن قرائی»، «بایسته‌های فقهی و حقوقی امر به معروف و نهی از منکر؛ حسین جوان آراسته به همراه مقالاتی از ایشان با محوریت منابع شناخت، قلمرو شرعی و نظارت همگانی آن فریضه و ...»، «حقوق شهروندی و عدالت؛ عماد افروغ»، «منشور حقوق شهروندی؛ معاونت حقوقی ریاست جمهوری»، «امر به معروف و نهی از منکر در ترازوی عقل و تاریخ؛ عبدالحسین رضایی‌راد» و مقاله منتشر شده در دو فصلنامه قرآن در آینه پژوهش با عنوان «مسؤولیت پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان» و همچنین مقالاتی از دکتر اکبر طالبکی در این زمینه با محوریت «مبانی عقلی و جایگاه حقوقی امر به معروف و نهی از منکر نزد نظام و کارگزاران»، اشاره نمود.

لکن در خصوص توجه و عنایت به آداب و شرایط شرعی و اخلاقی و چگونگی بهره‌گیری از فضایل اخلاقی و نقش مهم تربیتی آنها در جهت اداء فریضه مذکور و همچنین میزان سیطره، نفوذ، تقدم و تأخر هر کدام و رعایت حد و مرز اعتدالی آنها به همراه تبیین مبانی نظری آن، پژوهشی جامع و منسجمی صورت نگرفته است. لذا با توجه به رابطه تنگاتنگ آداب و فضایل اخلاقی با چگونگی اقامه فریضه «امر به معروف و نهی از منکر» و تحقق هدف ارزشی آن (اصلاح و سالم‌سازی)، هدف این پژوهش تبیین کامل مفاهیم اخلاقی «غفلت و تغافل» و «تجسس و تحسس» و چگونگی رابطه آنها با آداب، شرایط امر به معروف و نهی از منکر در دو بخش اصلی «زندگی شخصی و حریم خصوصی» و «دستگاه حاکمیت و کارگزاران آن» خواهد بود؛ و در تلاش است با محوریت کلام امیرالمؤمنین علی (ع) از منظر فقهی و اخلاقی در دو بخش مجزا و در دو حوزه اصلی مردم و حکومت، به تبیین و تحلیل حدود اعتدالی ارزش‌های اخلاقی در زمینه فریضه مذکور بپردازد.

۳-۱. ضرورت و اهمیت پژوهش

فریضه امر به معروف و نهی از منکر از جمله مباحث مهم فقهی و حقوقی به شمار می‌رود و با توجه به آثار و برکات عظیمی که اقامه این فریضه الهی در بعد فردی و اجتماعی به دنبال دارد، از سوی شرع مقدس اسلام به صورت واجب کفایی بر عهده مکلفین قرار گرفته است؛ و یکی از اهداف محوری در اقامه آن فریضه، سالم‌سازی جامعه و اصلاح و تربیت افراد آن جامعه است. «فرض الأمر بالمعروف مصلحة للعوام»

(حکمت/۲۵۲) از سوی دیگر یکی از روش‌های قابل توجه در تربیت و اصلاح خویشتن و سایر افراد از طریق امر به معروف و نهی از منکر، بهره‌گیری از اصول اخلاقی و ارزشی است. چرا که بر اساس تعالیم دینی معمولاً اخلاق و تربیت به یکدیگر آمیخته است لذا توجه به ارزش‌های اخلاقی در خصوص اقامه امر به معروف و نهی از منکر و تحقق هدف ارزشی آن که همان اصلاح و سالم‌سازی می‌باشد، امری لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

ضرورت و لزوم پرداختن به شرایط و آداب هر فریضه‌ای و تبیین ارزش‌ها و فضائل اخلاقی مرتبط و مؤثر با آن فریضه، آن‌چنان حائز اهمیت است که عدم توجه کامل و دقیق به آنها ممکن است مکلف را از حد، اندازه و اعتدال در انجام فریضه خارج نموده و بعضاً در برخی مواضع ناخواسته او را به امور غیرشرعی و غیرقانونی سوق دهد. چرا که غفلت از حد اعتدال و افتادن در ورطه افراط و تفریط، منجر به بروز آسیب‌های جدی و مهلک و تضییع حقوق فردی و اجتماعی خواهد شد. بدین‌صورت که در جنبه افراط آن با توجیه وظیفه الهی شرعی و مسؤولیت اجتماعی و تفکر مذموم بودن غفلت و بی‌تفاوتی، منجر به «تجاوز به حریم خصوصی و آزادی‌های فردی»، «تجسس و سرکشی‌های نابجا در امور باطنی افراد» و «تضییع حقوق اشخاص جامعه» و به تبع آن بروز مشکلات و آسیب‌های جدی از قبیل هتک حرمت و آبروی افراد، اشاعه فحشاء و بعضاً خشونت‌های فردی و اجتماعی خواهد شد که در نقد این تفکر می‌توان به انحراف و تحریف‌بخشی بسیاری از جوامع در طول تاریخ و تلاش مصلحان بشری در بازداشتن آن جوامع از سنن ناپسند اشاره نمود؛ و در جنبه تفریط آن با حاشیه‌رانی تعالیم و دستورات دینی در حوزه فردیت و رویکرد تذکارتی و صرفاً اخلاقی امر به معروف و نهی از منکر در برابر رویکرد الزامی و دستوری آن و همچنین تفکر اصالت‌بخشی تغافل و عدم تجسس به‌طور مطلق، آزادی‌های فردی را بر همه مسائل حتی امنیت و آرامش عمومی مقدم نموده و بعضاً با لجام‌گسیختگی اخلاقی و رفتاری و شکستن حریم‌های عمومی و اجتماعی جامعه باعث بروز مشکلات و آسیب‌های جدی از قبیل غفلت و بی‌خبری، بی‌تفاوتی اجتماعی، بروز خودمحوری‌ها و برخی خشونت‌ها، تجاوز به حریم عمومی جامعه، دور شدن از نظام‌های اخلاقی و در نهایت گسترش ناهنجاری‌های اخلاقی و تفکر امانیسمی می‌شوند؛ و در زمینه اقامه امر به معروف و نهی از منکر و رعایت مبانی و معیارهای اخلاقی تأثیرگذار در شرایط و مراتب این فریضه همچون «اصل تغافل و عدم تجسس» هم ممکن است با عدم توجه به معیارها و شاخصه‌های مربوطه، از حدود شرعی و اخلاقی خارج شویم.

لذا با توجه به ضرورت پرداختن به ارزش‌ها و فضائل اخلاقی در اقامه نمودن امر به معروف و نهی از منکر بنای این پژوهش بر آن است که با تبیین کامل مفاهیم اخلاقی «غفلت و تغافل» و «تجسس و تجسس» و چگونگی رابطه آنها با آداب، شرایط و تحقق هدف ارزشی امر به معروف و نهی از منکر در دو بخش اصلی «زندگی شخصی و حریم خصوصی» و «دستگاه حاکمیت و کارگزاران آن» و تبیین مبانی نظری آن با محوریت کلام امیرالمؤمنین علی (ع) اقدامی مؤثر در این خصوص به عمل آورده باشد تا انشا... بتواند ضمن پیشگیری از بروز انحرافات و کج‌روی‌ها در این خصوص، به نحو مطلوب چشمه زلال

برکات و آثار امر به معروف و نهی از منکر و ارزش‌های اخلاقی آن را بر همگان آشکار سازد که در بخش بعدی این پژوهش به تبیین کامل آن خواهیم پرداخت.

۲. بحث

۲-۱. نقش و جایگاه فضائل و ردائیل اخلاقی در چگونگی اقامه امر به معروف و نهی از منکر

از آنجا که انسان موجودی مدنی بالطبع به شمار می‌رود و «زندگی اجتماعی انسان امری طبیعی است نه صرفاً قراردادی و انتخابی و نه اضطراری و تحمیلی» (مطهری، ۱۳۷۸: ۲۴) بی‌تردید ذهن انسان به این مسأله مهم رهنمون می‌شود که هر مصلحت و مفسده‌ای که در مورد انسان دنبال می‌شود یک جنبه اجتماعی نیز دارد؛ و فریضه امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان واجب کفایی، از این قاعده مستثنی نمی‌باشد چرا که به استناد کلام‌الله مجید ﴿كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ﴾ (آل عمران/۱۱۰)، از سوی شارع مقدس، امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان خصلتی نه برای فرد بلکه برای امت ذکر می‌شود، لذا توجه به بعد اجتماعی این فریضه، تحت عنوان مسؤلیت‌پذیری اجتماعی، امری مهم محسوب می‌شود تا آنجا که امام علی(ع) آن را به‌عنوان اساس دین و غایت شریعت معرفی می‌نماید (آمدی، ۱۳۸۸: ۳۳۲)؛ اما آنچه در این میان بسیار حائز اهمیت است، چگونگی اقامه آن فریضه و رعایت آداب و شرایط آن در کلیه ابعاد است به صورتی که علامه طباطبایی (ره) ادب را، هیئت هر عمل شرعی و دینی معرفی نموده است: «ادب هیات زیبا و پسندیده و ظرافت هر عمل است که طبع و سلیقه چنین سزاوار می‌داند که هر عمل مشروع دینی و عقلی بر طبق آن هیات واقع شود» (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳۶۷/۶).

از جمله موضوعاتی که در راستای تحقق هدف ارزشمند «اقامه امر به معروف و نهی از منکر» می‌تواند نقش مهمی را ایفا نماید، در نظر گرفتن گزاره‌های اخلاقی تأثیرگذار همچون «اصل تغافل» و «تجسس» است که توجه به آنها و تعیین حدود و سیطره هر کدام از آنها در کلیه ابعاد، منجر به رعایت حد اعتدال، حفظ حقوق فردی و اجتماعی، مصون ماندن از خطا و انحراف خواهد شد؛ و اهمیت این موضوع مورد عنایت فقهای اسلامی قرار گرفته است: «امر به معروف و نهی از منکر از فرایض مهمه‌ای است که ظرافت و لطافت‌هایی را که باید در آن به کار گرفته شود باید ملاحظه نمود تا طوری ادا شود که مؤثر و مقبول ذوق‌های سلیم باشد و اسباب تنفر دیگران از دین فراهم نشود و دین به‌صورت یک نهاد خشن معرفی نشود و آمر به معروف و ناهی از منکر مورد بغض مردم قرار نگیرند» (صافی گلپایگانی، ۱۴۱۷: ۷۸/۲). لذا شایسته است با تبیین کامل مفاهیم اخلاقی «تغافل» و «تجسس» و چگونگی رابطه آنها با اجرای فریضه مذکور در دو بخش اصلی مردم و حکومت و تعیین موارد ممدوحی و مذمومی آن و همچنین رعایت حد اعتدال و مصون ماندن از خطاها و انحرافات با محوریت کلام سیره امیرالمؤمنین علی (ع) بررسی و تحلیل لازم به عمل آید.

۲-۲. بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی «غفلت و تغافل» و «تجسس و تحسس»

در معاجم لغوی برای غفلت معانی متعددی از قبیل «فراموشی و ضد آگاهی»، «عدم توجه و بیداری» بیان شده است. «الغفلة سهو يعترى الإنسان من قلة التحفظ والتيقظ» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۰۹) «غفلت آنست که چیزی حاضر باشد ولی انسان به آن توجه نکند و آن را فراموش کند» (قرشی، ۱۴۱۲: ۱۱۱/۵) و در معنای اصطلاحی آن امام خمینی ره در شرح چهل حدیث خویش، غفلت را بی‌توجهی و سستی نفس در توجه به هدف و روی گردانی از حق دانسته و بیداری از غفلت اولین منزل انسانیت برشمرده است و از جمله عوامل غفلت را توجه بیشتر به دنیا و لذت‌های دنیوی اعلام می‌دارند (خمینی، ۱۳۷۶: ۲۳۹/۹۸ و ۲۴۰)؛ لذا به‌طور کلی می‌توان غفلت را هرگونه بی‌خبری و بی‌توجهی نسبت به آیات حق تعالی، واقعیت‌های موجود زمانی و مکانی، حوادث عبرت‌آموز، صفات و اعمال خویشتن دانست که بارزترین مصداق آن غفلت از یاد خدا و دستورات اوست.

اما واژه تغافل، اگرچه از ریشه غفلت برگرفته شده است ولی در معنی با غفلت تفاوت دارد. چرا که تغافل ثلاثی مزید و از باب تفاعل بوده و علمای ادبیات عرب و علم بلاغت و فصاحت یکی از کاربردهای مفهومی که برای باب تفاعل بیان فرموده‌اند، معنای «تظاهر و تشبه» و «اظهار خلاف واقع» است به این مفهوم که «از سوی فاعل اظهار حالتی می‌شود که حقیقتاً در او وجود ندارد و واقعیتی ندارد.» (حسینی تهرانی، ۱۳۸۶: ۹۱؛ طباطبائی، ۱۳۹۰: ۱۶۰)؛ و در همین راستا اگر غفلت را به معنای عدم توجه و ناآگاهی تعریف نمودیم، تغافل در معنای نادیده انگاشتن، چشم‌پوشی و خود را به‌غفلت و ناآگاهی زدن است. «التَّغَافُلُ: التَّعَمُّدُ وَ أَغْفَلْتُ الشَّيْءَ: تَرَكْتَهُ غَفْلًا وَ أَنْتَ لَهُ ذَاكِرٌ» (فراهیدی، ۱۴۱۰: ۴/۴۱۹) «التَّغَافُلُ: تَعَمُّدُ الْغَفْلَةِ عَلَى حِدٍّ مَا يَحِيءُ عَلَيْهِ هَذَا النِّحْوُ: تَغَافُلٌ يَعْنِي غَفْلَتَ عَمْدِي بِه صَوْرَتِي كَهَ مِنْ رِجَالِ غَفْلَتِ بَرِّ أَوْ عَارِضٍ شَوْدٌ» (ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۱۱/۴۹۸). لذا در تغافل، فرد از روی تعمد به‌گونه‌ای وانمود می‌کند که غفلت و بی‌خبری بر او عارض شده است. البته لازم است به این مسئله توجه شود که تغافل همه‌جا ممدوح نیست چرا که تغافل به دو قسم مثبت (فضیلت اخلاقی) و منفی (رذیله اخلاقی) تقسیم شده است که در تغافل مثبت انسان با در نظر داشتن جنبه اصلاحی، باعث حفظ حرمت خویش و آبروی دیگران و به‌تبع آن اصلاح غیرمستقیم فرد خطاکار می‌شود و این نوع تغافل ممدوح و از مکارم اخلاقی به شمار می‌رود؛ اما در تغافل منفی انسان با غفلت‌ورزی و چشم‌پوشی افراطی از خطا و گناه، باعث پرده‌داری نسبت به منکرات و به‌تبع آن بروز صدمات و خسارت‌های جبران‌ناپذیر برای جامعه و افراد آن می‌شود.

در برابر تغافل، موضوع تجسس قرار دارد که خداوند متعال از آن به‌عنوان ظن و اثم یاد می‌کند و مورد مذمت و نهی قرار داده است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَ لَا تَجَسَّسُوا» (آل عمران/۱۲). در خصوص معنا و مفهوم تجسس، آنچه در کتاب قاموس قرآن بیان شده است، «تجسس از ریشه جسس است و جس به معنای دست مالیدن برای دانستن است و تجسس به معنی تفحص و کنجکاوی از احوال مردم از همین ماده است، جاسوس را نیز که از اوضاع مردم و محل کنجکاوی می‌کند به همین سبب جاسوس گفته‌اند» (قرشی، ۱۴۱۲: ۲/۳۸) «جسس هو تعرّف الشيء بمسّ لطيف... و الجاسوس

فَاعُولٌ مِنْ هَذَا؛ لِأَنَّهُ يَنْخَبِرُ مَا يَرِيدُهُ بِخَفَاءٍ وَ لُطْفٍ» (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱/۴۱۴)، «أَنَّ الْجَسَّ هُوَ التَّعَرُّفُ وَ التَّخَبُّرُ بِتَدْبِيرٍ وَ لُطْفٍ» (مصطفوی، ۱۴۰۲: ۸۷/۲). لذا با توجه به معنای لغوی، تجسس در اصطلاح عبارت است از تفحص و کنجکاوی از احوال و امور باطنی و لغزشها، اعم از خلیقات و رفتارها دیگران به قصد آگاهی یافتن از آن درحالی که صاحبان آن امور مخفی، بنا بر اختفا آن دارند و تمایل و رضایتی بر تفتیش و آشکار شدن آن امور ندارند. (طبرسی، ۱۴۲۵: ۹/۲۲۹؛ طباطبائی، ۱۳۷۹: ۱۸/۲۲۳).

در نقطه مقابل تجسس واژه تجسس قرار دارد که مرتبط با مباحث امر به معروف و نهی از منکر هم می‌باشد. لغت‌شناسان و علمای دینی در معنای واژه تجسس چنین فرموداند که تجسس همچون نوعی تفحص و جستجو در احوال مردم است، «و تَحَسَّسْتُ مِنَ الشَّيْءِ، أَي تَخَبَّرْتُ خَبْرَهُ» (جوهری، ۱۴۱۰: ۳/۹۱۶)، «تَحَسَّسُوا بِالْحَاءِ وَ تَجَسَّسُوا بِالْجِيمِ بِمَعْنَى وَاحِدٍ. أَي تَبْحَثُوا وَ تَخْبُرُوا وَ رِمَا فَرَقَ بَيْنَهُمَا» (طریحی، ۱۴۱۶: ۴/۶۱) لکن تفاوت این دو در آن است که تجسس اغلب در امور شر و نامطلوب و با هدف آگاهی بر عیوب باطنی و سوءنیت صورت می‌گیرد و امری مذموم است درحالی که تجسس، «کنجکاوی از امور ظاهر و باطن دیگران با هدف خیرخواهی و مساعدت بوده و اصولاً در امور خیر استعمال می‌شود و به استناد امر قرآنی ﴿تَحَسَّسُوا مِنْ يَوْسُفَ وَ اخِيهِ﴾ (یوسف/۸۷) مبنی بر تفحص در جهت یافتن یوسف و برادرش، این تحقیق و جستجو در یک کار خیر بوده و ممدوح است» (کتابچی، ۱۳۸۳: ۹۲).

۳-۲. تعافل پسندیده و تجسس ناپسند نسبت به حریم خصوصی افراد جامعه

بر اساس آیات و روایات متعدد یکی از اهداف اساسی و محوری اقامه امر به معروف و نهی از منکر، اصلاح و تربیت جامعه و افراد آن است، «فَرَضَ الْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ مَصْلِحَةً لِلْعَوَامِ ... وَ فَرَضَ النَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ رَدْعًا لِلْسَفَهَاءِ...» (حکمت/۲۵۲) و در این راستا یکی از روش‌های قابل توجه اصلاح و تربیت، بهره‌گیری از ارزش‌های اخلاقی است. تا آنجا که «یکی از حوزه‌های مورد بحث در نهج‌البلاغه و تأکیدات امام علی (ع) استفاده از روش‌های مبتنی بر اصول روانشناسی ارتباطی در شکل‌دهی فضایل اخلاقی است. امام روش‌های اجرایی و اقدامات عملی برای شکل‌گیری درست روابط و در نهایت شکل‌دهی انسان متعالی معرفی فرموده‌اند که یکی از این مسائل در خصوص اخلاق معاشرت با دیگران است.» (محقق، صحابت انور، ۱۳۹۶: ۱۶) لذا به کارگیری اصول اخلاقی همچون تعافل و عدم تجسس در بخش‌های مختلف حریم خصوصی افراد و امور جزئی، امری اجتناب‌ناپذیر است به نحوی که از سوی امیرالمؤمنین (ع) این فضیلت به‌عنوان یکی از شریف‌ترین مکارم اخلاقی و از خصوصیات مردم کریم معرفی شده است. «أَشْرَفُ اخْتِصَالِ الْكَرِيمِ تَعَاْفُلُهُ عَمَّا يَعْلَمُ» (آمدی، ۱۳۶۶: ۲۶۷؛ مجلسی، ۱۴۰۴: ۴۹/۷۵)؛ و حضرت آن را یکی از شاخصه‌های مهم عقلانیت، اصلاح، سالم‌سازی و دورشدن از ناگواری‌های و دشواری‌های زندگی معرفی می‌نمایند (آمدی، ۱۳۶۶: ۲۴۵) و امام صادق (ع)، دو سوم درستی وضع معشیت را توجه و هوشیاری و یک سوم آن را تعافل می‌دانند (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۵۹). لذا به‌طور کلی رعایت اصل تعافل در زندگی انسان‌ها، اصلی مسلم، مهم و ضروری به شمار می‌رود که در ضرورت آن می‌توان به دلایل ذیل استناد نمود:

۱. لزوم توجه به حکمت و تعقل در تربیت و اصلاح

اصل اخلاقی تغافل به‌عنوان یکی از اصول مهم و تأثیرگذار اصلاح و تربیت می‌تواند در جهت تحقق هدف محوری فریضه امر به معروف و نهی از منکر نقش آفرینی نماید و فی‌الجمله از صفات نیک و پسندیده به شمار می‌رود بدین‌صورت که انسان چیزهایی را بداند که پنهان کردن آنها امری حکیمانه، عاقلانه و یا پسندیده محسوب شود و در مقابل آشکار نمودن آنها عواقب نامطلوب به دنبال داشته باشد که در این حالت لازم است خود را به ناآگاهی و بی‌اطلاعی بزند و عیب و خطای مشاهده شده را به رخ فرد خاطی نکشد و با بزرگواری از کنار آن بگذرد و آن‌چنان برخورد کند که گویا چیزی نشنیده و ندیده است تا با در نظر داشتن جنبه اصلاحی، باعث حفظ آبروی دیگران و به تبع آن اصلاح غیرمستقیم فرد خطاکار شود. چرا که «فلسفه مجازات، کینه‌توزی و ارضای حس انتقام نیست بلکه تنبیه غافل و تعلیم جاهل و تربیت منحرف است به‌علاوه مجازات سبب برقراری نظم و حاکمیت قانون و قانونمندی جامعه خواهد بود. حال اگر مجرمی از خواب غفلت بیدار شود یا جاهل از قبح جهالت خود آگاهی یافته و منحرفی آمادگی یافته تا به صراط مستقیم قدم نهد چرا نباید به او کمک شود؟! چرا نباید افراد ذی‌حق در عین قدرت بر انتقام از حق خود بگذرند؟! چرا نباید از جنبه عمومی جرم در صورتی که عقلانیت و شریعت اجازه می‌دهند صرف نظر شود؟! تا فرد بزهکار به محیط خانواده و جامعه برگردد و منشأ خیر و خدمت شود» (بهشتی، ۱۳۹۶: ۱۶۲)؛ که این نوع تغافل ممدوح و از مکارم اخلاقی محسوب می‌شود؛ و در نقطه مقابل آن اگر با نگاه افراطی به اقامه فریضه مذکور و به بهانه اداء وظیفه شرعی، اصل اخلاقی تغافل به‌طور مطلق کنار گذاشته شود و حتی در برخی موارد تجسس غیرمجاز و بدنبال آن پرده‌داری و هتک حرمت و آبروی اشخاص صورت گیرد، ممکن است نه تنها اصلاحی در عیب و خطا صورت نپذیرد بلکه افراد نسبت به خطا و گناه جری‌تر شده و با دریده شدن پرده حیا، رسوایی را مجوزی برای گناه بیشتر و آشکارتر قرار دهد و دست به هر کار گناه‌آلود دیگری بزند.

۲. لزوم حفظ کرامت انسان

یکی از امتیازات انسان نسبت به همه موجودات عالم، وجود کرامت و شرافت ذاتی و انسانی اوست و مهم‌ترین اصل و پایه حقوق بشر به شمار می‌رود. قرآن کریم با عبارت «لقد کرمنا بنی آدم» (اسراء/ ۷۰) به این صفت والا اشاره می‌کند. علت اصلی این شرافت و منزلت وجود قوه تعقل، اختیار آزادی و قابلیت تکامل برای انسان است و حضرت علی (ع) ضمن اشاره به کیفیت خلقت انسان، منشاء کرامت انسانی را دمیدن روح خدایی در آدم بیان نموده است (خطبه/ ۱). در اهمیت این اصل، همین بس که پایه بزرگواری‌های عملی انسان قرار می‌گیرد و اصول حقوقی و اخلاقی بسیاری از قبیل اصل آزادی و عدم بردگی انسان بر اساس آن تنظیم می‌شود، لذا کرامت انسانی و به دنبال آن «آزادی و آزادمنشی از اصیل‌ترین پایه‌های نظام اسلامی است که در تمامی قوانین حقوقی و جزایی اسلام مشهود است» (رشاد، ۱۳۸۰: ۴۹/۵، ۵۰ و ۲۰۹). امام علی (ع) در نامه ۵۳ در خصوص رعایت چنین اصل مهمی به کارگزاران خود تذکر

لازم را داده است و در اهمیت آزادی انسان، در نامه ۳۱ نهج البلاغه خطاب به فرزندش امام حسن (ع) فرمودند: «و لا تکن عبد غیرک و قد جعلک الله حراً: هرگز بنده دیگری نباش یعنی بی‌جهت از کسی فرمانبرداری نکن چرا که خداوند تو را آزاد آفریده است» و در حدیثی دیگر فرمودند: «الناس کلهم احرار: همه مردم اصالتاً آزادند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۰۹/۵).

با وجود چنین کرامتی برای انسان لازم است در زمان پرداختن به رسالت مسؤلیت‌پذیری اجتماعی و امربه‌معروف و نهی از منکر، با بهره‌گیری از فضایل اخلاقی و رعایت مرز اعتدال، به کرامت و شرافت انسان‌ها توجه شود، چرا که غفلت از حد اعتدال و افتادن در ورطه افراط و تفریط، منجر به بروز آسیب‌های جدی و تضییع حقوق فردی و اجتماعی خواهد شد که در این راستا از اصول تأثیرگذار رعایت «اصل تغافل و عدم تجسس» است، چرا ممکن است انسان با بی‌توجهی و توجیه‌آلودگی تکلیف شرعی و تفکر افراطی مذموم بودن غفلت و بی‌تفاوتی، باعث بروز انحرافات و رفتارهای مخالف و در تضاد با شرافت و کرامت انسانی همچون «تجاوز به حریم خصوصی»، «تجسس و سرکشی‌های نابجا»، «هتک کرامت و شرافت انسانی»، «اشاعه فحشاء و بعضاً خشونت‌های فردی و اجتماعی» و... شود. لذا «باید توجه داشت که حراست و حفاظت از کیان جامعه هرگز نباید دستاویز و بهانه برای پایمال شدن حقوق و آزادی مشروع افراد باشد به همین جهت باید بیشترین حد احتیاط را در حفظ حقوق و آزادی‌های مشروع و قانونی انسان‌ها از طریق رعایت اصل مهم تغافل به کار بست و اصول عدالت و حقوق بشر را یعنی کرامت شخص انسان، آزادی و خلوت زندگی خصوصی آنها را محترم شمرد» (رشاد، ۱۳۸۰: ۳۰۲/۵).

۳. ضرورت حفظ حرمت و آبروی مؤمنین

با توجه به آیات و روایات متعدد، حفظ آبروی مؤمن و هم‌عرض دانستن آن با جان و مال مؤمن، نشان از ضرورت و اهمیت بالای این موضوع دارد تا آنجا که خداوند خود را مدافع مؤمنین می‌داند ﴿إِنَّ اللَّهَ يَدْفَعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا...﴾ (حج/۳۸) و از سوی حضرت رسول اکرم (ص) عظمت آبروی مؤمن بالاتر از خانه کعبه معرفی شده است. «نظر إلى الكعبة فقال مرحباً بالبيت ما أعظمک و أعظم حرمتک علی الله و الله للمؤمن أعظم حرمة منك لأن الله حرم منك واحدة و من المؤمن ثلاثة: ماله و دمه و أن یظن به ظن السوء...» (فتال نیشابوری، بی‌تا: ۲۹۳/۲) و به فرموده امام صادق (ع) «حرمت مؤمن از حرمت کعبه بالاتر است و فرد متعرض به آبروی مؤمن ضمن اینکه متعرض آبروی خویشان شده است از ولایت خدا خارج و در ولایت شیطان قرار می‌گیرد و در نقطه مقابل کسی که با تغافل و چشم‌پوشی از عیوب مردم اقدام به حفظ آبروی آنان نماید خداوند در دنیا و آخرت عیوب او را پوشانده و به او جایگاهی بهشتی عطا خواهد نمود» (صدوق، ۱۴۰۳ الف: ۲۷/۱؛ اربلی، ۱۳۸۶: ۳۲۹/۲؛ صدوق، ۱۳۶۴: ۳۲۴ و ۵۴۷). لذا با توجه به این موضوع می‌توان چنین گفت که نه تنها هیچ فردی در زمان اجرای امربه‌معروف و نهی از منکر به بهانه آداء تکلیف شرعی، حق تعرض به آبروی مؤمن را ندارد بلکه لازم است با رعایت اصل تغافل، نسبت به حرمت و آبروی مؤمنین نهایت دقت و مراقبت خویش را به عمل آورد چرا که در شرع مقدس اسلام حفظ کرامت آبروی

مؤمن خود از معروفات و واجبات و هتک حرمت مؤمن خود از منکرات و محرّمات معرفی شده است. قال رسول الله (ص): «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ دِمَائَكُمْ وَأَعْرَاضَكُمْ عَلَيْكُمْ حَرَامٌ إِلَى أَنْ تَلْقَوْا رَيْكُم» (حرانی، ۱۴۰۴: ۳۱).

۴. ضرورت توجه امر و ناهی نسبت به حفظ حرمت و آبروی خویش

از دیگر دلایل مهم ضرورت توجه به اصل اخلاقی تغافل آن است که اگر انسان با توجیه اداء تکلیف شرعی در اقامه فریضه مذکور نگاه افراطی داشته باشد و در به کارگیری اصل تغافل به صورت منطقی، حکمت گونه، بی توجه باشد، نه تنها نتیجه مطلوبی بدست نمی آورد بلکه ممکن است حرمت و آبروی او از سوی دیگران مورد تعرض قرار گیرد و این در حالی است که انسان نسبت به حرمت و آبروی خویش هم مسوؤل است. «آبروی خودت را آماج تیرهای سخنان مردم قرار مده» (نامه/۶۹) «کاری که باعث بدنامی و لطمه زدن به آبروی تو می شود انجام مده. در نظر بگیرد» (آمدی، ۱۳۶۶: ۲۴۲)؛ همچنین از سوی امام حسن مجتبی (ع) بی توجهی به آبروی خویش نشانه ابله‌گی و نادانی اعلام شده است (مجلسی، ۱۴۰۴، ۱۱۵/۷۸). لذا به طور کلی توجه به ظرافت، حکمت و مصلحت در این خصوص ضروری به نظر می رسد.

در نقطه مقابل پسندیدگی فضیلت تغافل، رذیله تجسس و خبرجویی از حریم خصوصی و امور شخصی دیگران وجود دارد که از سوی دین اسلام به شدت مورد مذمت قرار گرفته است. ﴿وَلَا تَجَسَّوْا﴾ (حجرات/۱۲) ﴿وَيَل لِّكَ هَمَزَةُ الْمِرَّةِ﴾ (همزه/۱) علامه طباطبائی می فرماید: «خداوند در این آیه می خواهد بفرماید ای اهل ایمان عیوب مسلمانان را پی جوئی و تفحص نکنید و اموری را که صاحبش مایل است مخفی بماند فاش نسازید» (طباطبائی، ۱۳۷۴: ۶۱۶/۲۰). در این زمینه حضرت علی (ع) در عهدنامه مالک اشتر، اعلام می فرماید: «کم ارج ترین افراد نزد تو باید کسانی باشند که نسبت به کشف و پخش عیوب و اسرار مردم حریم تر و بی باک ترند برای اینکه نوعاً مردم دارای عیوبی هستند که حاکم برای پنهان داشتن آنها از همه سزاوارتر است. پس هرگز درصدد کشف آن لغزش های پنهان برنیا و فقط مسوؤل پاکسازی جامعه از آلودگی های آشکار و ظاهر هستی. درباره لغزش های پنهان مردم خداوند خود داوری خواهد کرد» (نامه/۵۳).

یکی از دلایل اساسی حرمت تجسس در حریم خصوصی دیگران، «اشاعه و اذاعه فساد، تباهی و فحشا است که گناهی بزرگ محسوب شده و مجازات آن دوزخ است» (نور/۱۹)، پیامبر اکرم (ص) «ضمن نهی نمودن از تجسس از عیوب مؤمنین آن را موجب پی جوئی لغزش های عیب جو از سوی خداوند و به تبع آن رسوایی و بی آبروی او می دانند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۵/۲) و امام رضا (ع) می فرماید: کسی که از آبروریزی مسلمانان خودداری کند خداوند از لغزش های او در قیامت گذشت می کند (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۵۶/۷۵). در اهمیت این موضوع همین بس که حتی بر اساس روایات موجود در منابع حدیثی فریقین از تجسس نابجا خلیفه دوم سخن به میان آمده است بدین گونه که جهت نهی نمودن از منکری، از روی دیوار و بدون اجازه وارد خانه ای که در آن صاحبش مشغول فسق بود، می شود و صاحب خانه را مورد مواخذه شدید قرار می دهد لکن با پاسخ عجیب و منطقی صاحب خانه مواجه می شود که می گوید ای خلیفه اگر من یک خطا نمودم، شما سه خطا و گناه مرتکب شده اید تجسس در حریم خصوصی دیگران، ورود به

خانه از دیوار و بدون اخذ اجازه و سلام بر اهل آن، درحالی که هر سه خطا از سوی آیات قرآن مورد نهی واقع شده است (حجرات/۱۲)؛ (نور/۲۷، ۲۸ و ۶۱)؛ (بقره/۱۸۹)؛ (متقی هندی، ۱۴۰۹: ۶۹۱/۳).

بر اساس احکام فقهی و قوانین حقوقی، هرگونه تجسس و سرکشی نابجا در حریم خصوصی و امور شخصیه غیر مرتبط با مسائل سیاسی و امنیتی دارای حرمت و منع قانونی است. «از فقیهان عظام، شهید ثانی معتقد است تجسس که از پیامدهای سوءظن می‌باشد، مورد نهی خداوند تبارک و تعالی است. محقق اردبیلی در مورد حرام بودن تجسس ادعای اجماع می‌کند و صاحب جواهر نیز آن را حرام می‌داند. امام خمینی، معمولاً این نوع از تجسس را با واژه (تفتیش) عنوان می‌کند و آن را حرام می‌داند به گونه‌ای که حتی می‌فرماید: جواز تفتیش مسائل پنهانی افراد متجاهر به فسق مشکل است» (جهان‌بزرگی، ۱۳۹۷: ۴۳؛ شهید ثانی، بی تا: ۲۹۴؛ اردبیلی، بی تا: ۳۱۲؛ نجفی، ۱۴۰۳: ۳۱۲/۱۳). در همین خصوص امام خمینی (ره) با فرمان هشت ماده‌ای خود در آذر ۱۳۶۱ خطاب به قوه قضائیه و سایر نهادهای کشور، ضمن اعلام ضرورت اسلامی نمودن قوانین و تبیین شرایط قضات به موضوع مهم حقوق شهروندی اشاره می‌کنند (بیگلری، ۱۳۹۸: ۸۱-۸۲) و دستورات مهمی را از قبیل «عدم جواز تجاوز به حریم خصوصی افراد» «ممنوعیت تجسس در امور خصوصی و زندگی شخصی»، «عدم جواز استراق سمع و ضبط صوت دیگران به بهانه کشف جرم و گناه»، «منع شرعی اشاعه فحشا و هتک حرمت مسلمان و تعدی از ضوابط شرعیه» و... ابلاغ می‌فرمایند (صحیفه نور، ۱۳۶۱: ۶۴۶/۹) و بر اساس اصول ۲۳ و ۲۵ قانون اساسی هرگونه تجسس استراق سمع غیرقانونی و همچنین تفتیش عقاید، ممنوع اعلام شده است (صادقی، ۱۳۸۸: ۳۱ و ۳۲)؛ لذا به بهانه اقامه فریضه، هرگونه تجسس و تجاوز به حریم خصوصی افراد در حوزه‌های اطلاعاتی (دستیابی و انتشار اطلاعات شخصی، فامیلی، پزشکی، الکترونیکی و...) و مکانی (ورود بدون اذن به منازل و فضاهای خصوصی افراد و سرکشی‌های غیرمجاز) ممنوعیت شرعی و قانونی دارد.

۴-۲. تغافل ناپسند و تجسس پسندیده نسبت به حریم خصوصی افراد جامعه

همان‌گونه که در بخش قبلی مطرح شد اصل اخلاقی تغافل به‌عنوان یکی از اصول مهم و تأثیرگذار اصلاح و تربیت در فریضه امر به معروف و نهی از منکر، فی الجمله از موضوعات ممدوح و پسندیده به شمار می‌رود، لذا باید گفت که تغافل همه‌جا ممدوح نیست و در حالت مذموم بودن آن، لازم است بدون درنگ وظیفه امر به معروف و نهی از منکر را اداء شود و غفلت‌ورزی، تغافل نابجا و چشم‌پوشی غیرمنطقی امری نامطلوب به شمار می‌رود.

اینکه غفلت، اساساً نوعی بی‌توجهی و عدم آگاهی معرفی شده است، در خصوص ممدوح یا مذموم بودن آن، باید گفت، غفلت گاهی عذر مقبول و امری بدون عقاب به شمار می‌رود و آن در صورتی است که علت غفلت عدم اتمام حجت و عدم ارسال بیان واصل باشد؛ و بر همین اساس خدا قریه‌ها را روی ظلمی که در حال غفلت و بدون بهره‌مندی از انذار و ارسال رسل مرتکب می‌شوند، هلاک نمی‌کند (انعام/۱۳۱)؛ که اینجا غفلت عذری مقبول است و نمی‌تواند مورد مذمت قرار گیرد. لکن اگر غفلت ناشی از بی‌توجهی و عدم دقت و تحفظ مکلف در خصوص حجت و بیان واصل باشد امر مذمومی بوده و

معذور نخواهد بود؛ و در بیشتر آیات مراد از غفلت بکار رفته، غفلت غیر معذور مذموم است (اعراف/۱۷۹؛ انبیاء/۹۷؛ کهف/۲۸). این نوع غفلت و بی‌تفاوتی نسبت به مسائل فردی و اجتماعی و عدم مسؤلیت‌پذیری در قبال جامعه و افراد آن، آثار مخربی به دنبال دارد تا آنجا که امیرالمؤمنین (ع) غفلت و ناآگاهی را زیانبارترین دشمن انسان می‌داند که گمراهی و بی‌بصیرتی را برای انسان دنبال دارد. «الغفلة أضّر الأعداء» «کفی بالغفلة ضللاً»، «الغفلة ضد الحزم»، «الغفلة ضلال النفوس و عنوان النحوس»، «دوام الغفلة یعمی [تعمی] البصيرة»، «احذروا الغفلة فإنها من فساد الحس» (آمدی، ۱۳۶۶: ۲۶۶ و ۲۶۷). لذا از سوی علمای اخلاق به‌عنوان یک ردیله اخلاقی معرفی شده است. مرحوم علامه جعفری در تفسیر خطبه ۱۷۵ نهج-البلاغه، ذیل عبارت «ایها الناس غیر المغفول عنهم و التارکون المآخوذ منهم» در خصوص غفلت نسبت به دستورات الهی می‌فرماید: «برای بروز سطح عظمت بشر دو شرط لازم است که علی (ع) در دو جمله بالا برای بشریت متذکر شده است: شرط یکم- توجه به اینکه بشر در هر حالی که باشد و در هر وضعی که بسر ببرد، مورد آگاهی و اطلاع است، اگرچه در غفلت مرگبار زندگی کند. شرط دوم- بدانند هر تکلیفی را رها کند و به آن عمل ننماید آسیبی بر نفس و شخصیت خود وارد ساخته است و هر آسیبی که بر نفس کسی وارد می‌شود علاوه بر از دست دادن ثمره عالی حیات هدف‌دار، مسؤلیتی درباره همان تکلیف دامن‌گیر او خواهد شد» (جعفری، ۱۳۸۶: ۱۳۲/۲۷).

به استناد قواعد فقهی و اصولی «وجود حفظ اصل نظام اسلامی و حرمت اختلال در نظم و امنیت عمومی جامعه»، «لاضرر»، «تزامم؛ تقدیم اهم بر مهم» و ... ممنوعیت تجسس در حریم خصوصی افراد در برخی مواضع همچون «حفظ کیان و اصل نظام اسلامی»، «مسائل سیاسی و امنیتی»، «سپردن مسؤلیت‌های خطیر و مهم به افراد»، «انگیزه‌های خیرخواهانه و اغراض شرعی عقلایی صحیح همچون تحقیق و تفحص در امر ازدواج و ...» مورد استثناء واقع شده است؛ که این‌گونه موارد نه تنها با رعایت حدود و موازین شرعی، قانونی و اخلاقی مرتبط با آن، حرمت شرعی و منع قانونی نخواهند داشت. بلکه در خصوص موضوعاتی چون تحسس، از آنجا که کنجکاوی از امور دیگران همچون اطلاع از اوضاع اقتصادی و معیشتی فقراء با هدف خیرخواهی، مساعدت و دستگیری به‌موقع از آنان صورت می‌پذیرد، نه تنها امر نکوهیده‌ای به نظر نمی‌رسد بلکه بر اساس سفارش قرآنی در خصوص تحسس از حال حضرت یوسف (یوسف/۸۷)، امری ممدوح و مطلوب معرفی شده است (خطبه/۱۴۶؛ حرعاملی، ۱۴۰۹: ۷۲/۱۱؛ همدانی، ۱۴۱۶: ۱۱۴/۵).

۵-۲. تغافل پسندیده و تجسس ناپسند نسبت به امور حکومت و زمامداران

برای مدیران و مسئولان حکومتی شایسته و لازم است در برخی از موارد با رعایت مصلحت و حکمت، بجای انتقاد و هتک حرمت و آبروی افراد، تغافل و سعه‌صدر را در حوزه مسؤلیتی خویش مدنظر داشته باشند بدین‌صورت که «لازمه اداره درست امور، داشتن ظرفیت وسیع، تحمل، حوصله فروان، گذشت و بزرگواری است. کسی که فاقد سعه‌صدر و گشادگی سینه در اداره امور است نمی‌تواند حق را پاس دارد و خدمتگزار مردم باشد. «آله الرئاسه سعه‌الصدر: وسیله و ابزار ریاست و مدیریت سعه‌صدر

است» (حکمت/۱۷۶). بخشش و گذشت و نادیده گرفتن و گناه پوشی از لوازم اساسی سعه صدر است و زمینه اصلاح رفتارها را فراهم می‌کند» (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸: ۱۵۴ و ۱۵۵)؛ چرا که طبیعتاً گاهی افراد، به دلیل آشنا نبودن با کارها و یا نگرانی‌ها و مشکلات، مرتکب لغزش و خطا می‌شوند. در چنین مواردی اگر با رعایت اصل تغافل، حفظ آبرو و کرامت اشخاص مورد عنایت قرار گیرد، موجب جذب و سازندگی کارگزاران و حفظ حریم بین مدیر و کارمند می‌گردد؛ و «رفق و مدارا در اداره امور کارسازترین اصل در مدیریت انسانی و هیچ چیز مانند رفق و مدارا و مسالمت دل مردمان را نرم نمی‌کند و آنان را همراه نمی‌سازد. مشخص است که رهبران، زمامداران و کارگزاران جز با دوری از درستی و خشونت و جز با نرمی و ملایمت نمی‌توانند مدیریتی مردمی و درست داشته باشد و فاصله‌های میان خود و مردم را بردارد» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۰۱).

توجه به اصل تغافل و رعایت آن در امور حکمرانی از عوامل مهم جذب، حفظ، اصلاح، کنترل و مدیریت منابع انسانی به شمار می‌رود. چرا که به‌کارگیری صحیح و به‌موقع آن به‌تدریج، ارتباط عاطفی و معنوی مجموعه را تقویت و تثبیت می‌کند و از این طریق با خلق فضای صمیمت و همدلی، بسیاری از مشکلات نیز حل می‌شود. در همین راستا «امیرالمؤمنین (ع) بر اصل تسهیل و تسبیر در امور مردم تأکید داشته و در هدایت انسان‌ها از آن بهره می‌بردند و تلاش می‌کردند با گشادگی و گذشت جز در آنجا که حفظ حدود الهی مطرح بود راه تربیت را بر همگان هموار سازد» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۸: ۲۳۹). ولی اگر با خرده‌گیری و فشارهای گاه و بیگاه نابجا، نسبت به آن لغزش چشم‌پوشی نشود و شخصیت و کرامت فرد مورد حفظ نشود سبب بروز مشکلات جدید و متعددی از قبیل اختلافات، عداوت‌ها، بازماندن از امور کلی و مهم‌تر نیز خواهد شد. لذا بر اساس تعالیم دینی جستجو بی‌مورد و دقت کاری‌های بی‌حد و حصر جایز نیست و لازم است بجای تجسس‌های نابجا، اصل تغافل منطقی را سرلوحه مدیریت خویش قرار دهیم. در این اهمیت این موضوع همین بس که امیرالمؤمنین (ع) خطاب به مالک اشتر می‌فرماید: «و تغاب عن کل مالا یضح لک: از آنچه برای تو روشن نیست تغافل کن» که این فرمان اشاره به این موضوع مهم دارد که «اصرار در جستجوگری در کار مردم نداشته باش و در جزئیات خود را به فراموشکاری و تغافل بزن، زیرا پرداختن به جزئیات، انسان را از پرداختن به امور کلی و مهم باز می‌دارد و به اختلافات و کنیه‌ها و عداوت‌ها دامن می‌زند» (نامه/۵۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ۴۱۳/۱۰).

رعایت اصل تغافل از سوی دستگاه حاکمیت و مسئولین حکومتی در قبال توده مردم و جامعه امری مهم و ضروری به نظر می‌رسد تا آنجا که امیرالمؤمنین (ع) خطاب به مالک اشتر می‌فرماید: «تا آنجا که توان داری عیوب مردم (رعیت) را پنهان‌ساز تا خداوند عیوبی را که دوست داری برای مردم فاش نشود، مستور دارد. با برخورد خوب عقده آنها را که کینه دارند، برطرف کن و اسباب دشمنی و عداوت را قطع نما! و از آنچه برایت روشن نیست تغافل کن» (نامه/۵۳)؛ و در کلامی دیگر می‌فرماید: «کم ارج‌ترین افراد نزد تو باید کسانی باشند که نسبت به کشف و پخش عیوب و اسرار مردم حریص‌تر و بی‌باک‌ترند برای اینکه نوعاً مردم دارای عیوبی هستند که حاکم برای پنهان داشتن آنها از همه سزاوارتر است. پس هرگز درصدد

کشف آن لغزش‌های پنهان برنیا؛ و فقط مسئول پاکسازی جامعه از آلودگی‌های آشکار و ظاهر هستی. درباره لغزش‌های پنهان مردم خداوند خود داوری خواهد کرد» (نامه/۵۳). چرا که «بدون عیب‌پوشی در حکومت و مدیریت، امکان تعامل انسانی در اداره مردمان نیست زیرا هیچ انسانی پاک از عیب و خالی از ضعف نیست و جستجو نمودن در عیب‌ها و ضعف‌های نهان مردم روابط انسانی را آلوده، پیوندها را گسسته و رشد و تعالی را متوقف می‌سازد» (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸: ۲۵۵).

توجه به اصل تعافل و چشم‌پوشی حکومت از عیوب و خطاهای جزئی مردم امری ضروری و حیاتی به نظر می‌رسد چرا که «روش حکومت حق و عدل، مهربانی و مهرورزی عاطفی و معنوی با مردم، توجه به نیازها و مشکلات آنها و تلاش برای خدمت به خلق خداست. زمامداری اسلامی باید قلباً به مردم لطف و محبت داشته باشد و در حد امکان از خطاها و اشتباهات آنان در گذرد البته این مردم‌داری هرگز به معنای جلب نظر مردم حتی به بهای ارتکاب معاصی الهی یا پایمال کردن حدود و ضوابط عدالت اجتماعی نیست بلکه با توصیه‌های مؤکد امیرالمؤمنین (ع) مبنی بر اصل قراردادن جلب رضای الهی در حکومت کاملاً هماهنگ است. اگر از نظر ایشان مهرورزی با مردمان نیمی از خرد است «نعم السیاسة الرفق» (آمدی، ۱۳۸۸: ۱۵۵) این اصل قطعاً برای حاکمان نقش و اهمیت مضاعفی دارد» (رشاد، ۱۳۸۰: ۱۳۷/۶). تا آنجا که «امیرالمؤمنین (ع) بخشش‌گرایی در زندگی و حکومت‌مداری را اصلی بنیادی دانسته و بنای روابط و مناسبات حکومتی را بر آن اعلام نموده است و در اداره مردم و رهبری آنان به سوی اهداف آن را ضرورتی اساسی می‌داند. زمامداران و مدیرانی که به شتاب به سوی خشمگینی و سخت‌گیری می‌روند بی‌گمان به خطاها و خلاف‌های بسیاری گرفتار می‌شوند» (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸: ۱۹۱). ایشان در این زمینه چنین می‌فرمایند: «هرگز از بخشش نمودن پشیمان نشو و بر کیفر دادن شادی مکن و هرگز به سوی خشمی که نگران تو را در بر می‌گیرد و می‌توانی از آن رهایی یابی شتاب موزز» (نامه/۵۳).

۲-۶. تعافل ناپسند و تجسس پسندیده نسبت به امور حکومت و زمامداران

در زمینه اداره امت اسلامی، یکی از شئون مهم و اساسی حکومت و دولت، توجه لازم و کافی به موضوع نظارت مستمر دستگاه حاکمیت بر مردم، مسؤولین حکومتی و کلیه ارکان حاکمیتی خویش است، چرا که «هر انسان و سازمانی نیازمند نظارت، بازرسی و پیگیری امور است. نظارت بر عملکرد کارگزاران و مسئولان و بازرسی و پیگیری امور از لوازم اساسی حکمرانی است و هیچ سازمانی بدون نظارت و بازرسی نمی‌تواند به اهداف سازمان خود نائل آید. راه و رسم امیرمومنان (ع) در اداره امور چنین بود که کارگزاران مسئولان خود را با اهدافی همچون دیدن خدمات، مساعدت آنان، پی‌بردن به ضعف‌ها، اصلاح خطاها، ایجاد بازدارندگی از خلاف و مشخص شدن خلاف‌ها زیر نظر گرفت» (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۸: ۴۶۶).

در ضرورت و اهمیت بازرسی و نظارت همین بس که یکی از مهم‌ترین ابزارهای کارآمد بازدارندگی فساد و تباهی جامعه و حکومت به شمار می‌رود، چرا که «اگر وجود نداشته باشد زمینه‌های انحراف و لغزش مجریان فراهم می‌شود و سوءاستفاده از قدرت و منصب به راحتی امکان می‌یابد و این خود زمینه‌های ستم و تجاوز به مردم، خیانت و بی‌عدالتی را رواج می‌دهد و اندک اندک بنیان جامعه از هم فرو می‌-

پاشد. امام علی (ع) بازرسی را چشم تیزبین حکومت می‌داند. طبیعی است حکومتی که نظام بازرسی صحیح و مطمئن نداشته باشد همانند کوری است که معایب را نمی‌بیند و در منجلاب عیوب و مفاسد غوطه‌ور می‌شود» (رشاد، ۱۳۸۰: ۳۳۸/۵؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۸۶: ۱۵۹). بر همین اساس «امیرمومنان امر نظارت بازرسی را به‌عنوان امری لازم و ضروری در اداره امور مطرح نموده و آن را ضامن امانتداری، خوش‌رفتاری و درست‌کرداری کارگزاران عنوان کرده است و بهترین پشتوانه برای کارگزاران و مایه دلگرمی ایشان در خدمتگزاری و امانتداری می‌داند» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۷: ۳۲۹).

در امر حاکمیت، آنچه بسیار ضروری به نظر می‌رسد، توجه به مصالح اجتماعی و حفظ امنیت و آرامش عمومی جامعه است و در راستای تحقق این هدف مهم، حاکمیت نظام اسلامی موظف است نسبت به وضعیت معارضان داخلی و کشف توطئه‌های آنها، از طرق متعدد با رصد اطلاعاتی مطلوب و به موقع اقدام لازم را به عمل آورد؛ و افزون بر آن نسبت به عملکرد کارگزاران و مسوؤلان نظارت و کنترل دقیق و در خصوص نیازها و مشکلات توده مردم نیز آگاهی لازم را داشته باشد. چرا که کارگزاران حکومتی، امانتدار کیان، عرض، جان، مال و ناموس عامه مردم بوده و خیانت آنها در حوزه مسوولیتی خودشان ممکن است صدمات و آسیب‌های جبران‌ناپذیر و غیرقابل‌تحملی بر حاکمیت و جامعه وارد نماید. لذا به‌طور کلی در مواردی از قبیل مراقبت از تحرکات نظامی دشمنان بیگانه، فعالیت مخالفان، معاندان داخلی، جاسوسان، نظارت بر کارگزاران حکومت، آگاهی از نیازها، مشکلات و شکایت‌های مردم، به جهت تأمین مصلحت مهم‌تر، بازرسی‌های آشکار و پنهان و تجسس جایز و بعضاً واجب می‌شود (علوی، ۱۳۹۶: ۱۵۴-۱۵۵).

امام علی (ع) در عهدنامه مالک اشتر به این موضوع توجه ویژه دارند که می‌فرمایند: «و ابعث العیون من اهل الصدق و الوفاء علیهم: بازرسان و مأموران مخفی راستگو و وفای‌پیشه بر آنان بگمار» (نامه/۵۳)؛ که فلسفه این تجسس را این‌گونه بیان می‌فرمایند: «که چون کارگزاران احساس کنند مأموران مخفی اعمالشان را به زمامدار گزارش می‌دهند از یک‌سو به کارهای نیک تشویق می‌شوند و از سوی دیگر لازمه آن این است از خیانت و بدرفتاری با مردم برکنار باشند» (همان؛ مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ۳۳/۱۱)؛ و در ادامه حضرت به اهمیت صحت‌سنجی مطالب گزارشگران خود می‌فرمایند: «پس اگر یکی از آنان دست به خیانت زد و گزارش بازرسان تو هم آن خیانت را تأیید کرد به همین مقدار گواهی قناعت و او را با تازیانه کیفر کن و آنچه از اموال که در اختیار دارد را از او باز پس گیر سپس او را خوار و خیانتکار بشمار و طوق بدنامی بگردنش بیفکن» (نامه/۵۳). در اهمیت ضرورت تجسس در امور حاکمیتی همین بس که این موضوع در صدر اسلام هم مورد توجه نبی مکرم هم بوده است. این‌اثیر در النهایه چنین بیان می‌دارد «که در صدر اسلام اشخاصی به‌عنوان «نقیب» و «عریف» واسطه میان دستگاه حاکم و مردم بودند؛ و به گزارش برخی منابع، پیامبر را دوازده نقیب از مردم مدینه که خود برگزیده بود، از امور مردم آگاه می‌کردند» (جزری، بی‌تا: ۱۰۱/۵). از نبی مکرم (ص) در خصوص پیگیری از احوال مردم این حدیث نقل شده است که «نیاز کسی را که نمی‌تواند نیازش را به من برساند، به من برسانید» (صدق، ۱۳۷۸: ۳۱۷/۱).

تفحص و تجسس در امور کارگزاران حکومتی در چهارچوب ضوابط و مقررات قانونی جهت حفظ حقوق مردم و بیت‌المال مسلمین، به استناد استفتاء (سؤال ۱۳۳۸) صورت گرفته از رهبری معظم انقلاب از حجیت شرعی و قانونی برخوردار است. لکن ایشان در خصوص تجسس در امور شخصی و رفتار کارمندان برای کشف اسرار آنان در خارج از ضوابط قانونی را جایز نمی‌دانند (خامنه‌ای، ۱۳۸۷: ۳۰۸)؛ البته با توجه به استفتائات مذکور، آنچه در این میان لازم است مورد توجه حاکمان بالادستی و بازرسان حکومتی قرار گیرد، پرهیز از افشاجاری بی‌مورد، پرونده‌سازی و پرده‌داری‌های نابجا و به‌طور کلی اقدامات غیرقانونی و غیرشرعی است؛ و توجه به اصل تعافل در امور جزئی و خطاهای سهوی است. لذا در بیان کلی باید گفت «به استناد نهی بدون قید و شرط از تجسس در کلام الهی «لا تجسسوا»، اصل و قاعده کلی در موضوع تجسس، حکم به حرمت آن است لکن در برخی از مواضع و حالات به جهت اهداف مهم‌تر و تحت عناوین ثانویه نه تنها حکم حرمت رفع می‌شود بلکه تفحص به‌عنوان امری لازم و ضروری اعلام می‌شود که از جمله موارد جوازی آن می‌توان به مباحث حکومت و جایگاه حاکمیتی آن در بازرسی و تفحص در امور کارگزاران و واگذاری مناصب حکومتی و قضاییه آنها جهت حفظ کیان، امنیت، حقوق بیت‌المال، جان، عرض، مال و ناموس و همچنین حقوق عموم جامعه اشاره نمود» (جهان‌بزرگی، ۱۳۹۷: ۵۱).

در خصوص تعیین حد و مرز تعافل و تجسس دستگاه حاکمیت نسبت به توده مردم و افراد جامعه باید گفت که مدیر باید در رفتار مدیریتی خویش با هوشیاری و بصیرت کامل و پرهیز از غفلت و بی‌خبری، اصل موازنه و اعتدال را مورد توجه قرار دهد چرا که «یک جنبه از اعتدال را که می‌توان از نامه ۳۵ نهج البلاغه راجع به آن سخن گفت، اعتدال در برخوردی منصفانه که در برابر خشونت‌گرایی و مداراجویی افراطی است و در هر نظام سیاسی بخش مهمی از سیاست‌گذاری‌های مرتبط با حوزه روابط داخلی آن نظام سیاسی است» (عبدخدایی، فخلعی، ۱۴۰۰: ۹)؛ لذا اصل تعافل را برای افرادی که شایسته این برخورد می‌باشند بکار بندد و در مورد افرادی که سوءاستفاده می‌نمایند، بدون تعافل، نسبت به مواخذه آنها اقدام نماید. لذا «وظیفه والی آن است که اگر کسی پرده‌داری کند و آشکارا دست‌به‌کارهای خلاف بزند و عیوب خویش را جسورانه ظاهر نماید به اصلاح آن از طرق مسالمت‌آمیز بپردازد و اگر از این راه موفق نشد شدت عمل به خرج دهد و حدود الهی را که حکم جراحی لازم برای پیکر اجتماع است، اجرا کند» (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵: ۴۱۱/۱۰) چرا که امام علی (ع) کمی غفلت را از نشانه‌های حکومت‌داری و فردی را که در امورات دچار افراط و تفریط بوده را عنوان فردی جاهل می‌دانند (حکمت/۷۰) (آمدی، ۱۳۸۸: ۳۴۱). لذا به‌کارگیری تعافل در حد اعتدال برای حاکمان امری لازم است. چرا که «میانروی و پرهیز از افراط و تفریط از مسائل مهم و اساسی در هدایت مردمان و اداره امور است به‌گونه‌ای که به میزان دورشدن از اعتدال در اداره امور، نظام مدیریت دستخوش نابسامانی، کجی، انحراف ستم و بیداد می‌شود تا جایی که بکلی ساقط می‌شود» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۰۶) و «رعایت اعتدال چه در امور فردی و چه در روابط اجتماعی و چه در مناسبات اقتصادی و چه در دینداری، ساختاری را فراهم می‌سازد که فرد و جامعه به

رفتاری بسامان دست یابد و از انحراف به دور ماند به گونه‌ای که بیشترین توفیق در اداره امور مرهون اعتدال در برنامه، تصمیم‌گیری‌ها، کردارها و رفتارهای مدیریتی است» (دلشاد تهرانی، ۱۳۷۸: ۲۲۱).

۳. نتیجه‌گیری

اقامه امر به معروف و نهی از منکر با هدف محوری اصلاح و تربیت، از سوی شارع مقدس به‌عنوان تکلیف شرعی و همگانی معرفی شده است و نظر به رابطه تنگاتنگ اصلاح و تربیت با ارزش‌های اخلاقی، یکی از روش‌های قابل توجه در اصلاح و تربیت، بهره‌گیری از فضائل اخلاقی با در نظر گرفتن حدود شرعی و اخلاقی آن است. از جمله مفاهیم اخلاقی تأثیرگذار در آداب، شرایط امر به معروف و نهی از منکر، «غفلت و تغافل» و «تجسس و تحسس» است که بر اساس آیات، روایات و کلام و سیره امیرالمؤمنین علی (ع) در حوزه «زندگی شخصی و حریم خصوصی»، به دلیل حفظ حریم خصوصی، حرمت و کرامت افراد و همچنین عدم اشاعه فحشاء، اصالت با تغافل و عدم جواز تجسس در امور باطنی مردم بوده و در حوزه «دستگاه حاکمیت و کارگزاران آن» در خصوص خطاهای جزئی و سهوی حکم به تغافل می‌شود لکن جهت حفظ کیان، امنیت، حقوق بیت‌المال، جان، عرض، مال و ناموس عموم جامعه در زمینه اهداف مهم تر از قبیل مراقبت از تحرکات نظامی دشمنان بیگانه و توطئه مخالفان و معاندان داخلی و جاسوسان، نظارت بر کارگزاران حکومت و نحوه عملکرد آنان و آگاه شدن از نیازها، مشکلات و شکایت‌های مردم، تجسس و تحسس جایز و حتی در برخی مواقع واجب می‌شود.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید (۱۴۰۴). شرح نهج البلاغه. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- ابن فارس بن زکریا، احمد (۱۴۰۴). معجم مقاییس اللغة. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- ابن منظور، ابوالفضل، جمال الدین، محمد بن مکرم (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دارالفکر.
- اربلی علی بن عیسی (۱۳۸۱). کشف الغمة. تبریز: مکتبه بنی هاشمی.
- اردبیلی، احمد بن محمد (بی تا). زیادة البیان فی أحكام القرآن. قم: المکتبه الجعفریه.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد تمیمی (۱۳۶۶). غرر الحکم و درر الکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی
- بیگلری، احمد (۱۳۹۸). نشانه شناسی حقوق شهروندی در اندیشه امام خمینی (ره). سیاست متعالیه، ۷(۲۵)، ۶۵-۸۶.
- بهشتی، احمد (۱۳۹۶). اندیشه سیاسی تربیتی علوی در کلمات قصار نهج البلاغه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- جزری، ابن اثیر، مبارک بن محمد (بی تا). النهاية فی غریب الحدیث و الأثر. قم: اسماعیلیان.
- جعفری، محمد تقی (۱۳۸۶). ترجمه و تفسیر نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۱۰). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه. بیروت: دارالعلم.
- جهان بزرگی، احمد (۱۳۹۷). احکام فقهی رفتارهای حکومتی. تهران: دانش و اندیشه معاصر.
- حرانی، حسن بن شعبه (۱۴۰۴). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین.
- حسینی تهرانی، سیدهاشم (۱۳۸۶). علوم العربیه. تهران: مفید.
- خامنه ای، سید علی (۱۳۸۷). رساله اجوبه الاستفتائات. تهران: بین الملل.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۸). دلالت دولت: آیین نامه حکومت و مدیریت در عهدنامه مالک اشتر. تهران: دریا.
- ----- (۱۳۷۸). ماه مهرپور؛ تربیت در نهج البلاغه. تهران: خانه اندیشه جوان.
- ----- (۱۳۷۷). دولت آفتاب اندیشه سیاسی و سیره حکومتی علی (ع). تهران: خانه اندیشه جوان.
- راغب، اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دارالعلم.
- رشاد، علی اکبر (۱۳۸۰). دانشنامه امام علی (ع). تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- سید رضی، ابوالحسن محمد بن الحسین (۱۳۸۷). نهج البلاغه. ترجمه محمد دشتی. مشهد: آستان قدس.
- صادقی، حسین (۱۳۸۸). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: حقوق اسلامی.
- صافی گلپایگانی، لطف الله (۱۴۱۷). جامع الأحکام. قم: حضرت معصومه (س).
- صدوق، محمدابن بابویه (۱۴۰۳ الف). الخصال. قم: جامعه مدرسین.
- ----- (۱۳۶۴ ب). ثواب الأعمال و عقاب الأعمال. قم: شریف رضی.
- ----- (۱۳۷۸ ج). عیون أخبار الرضا (ع). قم: جهان.
- طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- طباطبائی، محمدرضا (۱۳۹۰). *صرف ساده*. قم: دارالعلم.
- طبرسی، فضل‌بن حسن (۱۴۲۵). *مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن*. قم: ناصر خسرو.
- طریحی، فخرالدین (۱۴۱۶). *مجمع البحرین*. تهران: مرتضوی.
- عالم‌زاده نوری، محمد (۱۳۹۲). *استنباط حکم اخلاقی از سیره و عمل معصوم*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ-اسلامی.
- عبدخدایی، بشری. فخلعی، محمدتقی (۱۴۰۰). بررسی عهدنامه امیرمومنان (ع) به مالک اشتر از منظر کارکردهای سیاسی. *فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه*، ۳۳(۹)، ۱-۱۷. DOI:10.22084/NAHJ.2021.14796.1931
- علوی، سید علی اصغر (۱۳۹۶). *جواز جاسوسی برای نظام سیاسی در فقه شیعه، سیاست متعالیه*، ۶(۲۰)، ۱-۱۵۶. DOI:10.22034/SM.2018.30973
- فاضل لنکرانی، محمد (۱۳۸۶). *آیین کشورداری از دیدگاه امام علی (ع)*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- فتال نیشابوری، محمدین حسن (بی تا). *روضه‌الواعظین*. قم: رضی.
- فراهیدی، خلیل‌بن احمد (۱۴۱۰). *العین*. قم: هجرت.
- قرشی، سید علی اکبر (۱۴۱۲). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب‌الإسلامیه.
- کتابچی، محسن (۱۳۸۳). *مدیریت موفق*. مشهد: نشر الف.
- کلینی، ابوجعفر محمدابن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. تهران: دارالکتب‌الإسلامیه.
- متقی هندی، علی‌بن حسام‌الدین (۱۴۰۹). *کنز العمال فی السنن والاقوال*. بیروت: الرساله.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة*. بیروت: الوفاء.
- محقق، حسین، و صحابت‌انور، سعید (۱۳۹۶). *روابط اجتماعی و اخلاق از دیدگاه حضرت علی (ع) در نهج البلاغه*. *فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه*، ۵(۱۸)، ۱۵-۳۱. DOI:10.22084/NAHJ.2017.10707.1615
- مصطفوی، حسن (۱۴۰۲). *التحقیق فی کلمات القرآن‌الکریم*. تهران: مرکز ترجمه و نشر.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۸). *جامعه و تاریخ*. قم: صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۵). *پیام امام امیرالمومنین (ع)*. قم: امام علی ابن ابیطالب (ع).
- موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۶۱). *صحیفه نور*. تهران: مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی.
- ----- (۱۳۷۶). *شرح چهل حدیث*. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۳). *جواهرالکلام فی شرح شرائع‌الاسلام*. بیروت: داراحیاء التراث‌العربی.
- همدانی، آقارضا بن هادی (۱۴۱۶). *مصباح‌الفقیه*. قم: النشر‌السلامی.